

Historia Slavorum Occidentis
2022, R. 12, nr 2 (33)
ISSN 2084-1213
DOI: 10.15804/hso220202

KAMIŁA BULIŃSKA (POZNAŃ)

ORCID: 0000-0003-1773-2016

Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami w świetle akt sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1668–1763

Słowa kluczowe: szlachta; Żydzi; Wielkopolska; sejmiki; Rzeczpospolita szlachecka; relacje szlachecko-żydowskie

Keywords: nobility; Jews, Wielkopolska; sejmiki; Commonwealth of nobility; noble-Jewish relations

Abstract: The article is an attempt to define the relationship between the nobility of Great Poland and the Jews on the basis of the issued local parliaments records of the Poznań and Kalisz voivodeships in the years 1668–1763.

Historia ludności żydowskiej zamieszkującej ziemię Rzeczypospolitej od lat 90. XX w. cieszy się rosnącym zainteresowaniem badaczy, którzy zmuszeni są do mierzenia się z trudnościami związanymi ze stanem zachowania materiału źródłowego. Problemy te potęgowane są jeszcze przez bariery językowe¹. Obecnie, dzięki wydaniu drukiem akt sejmikowych Wielkopolski właściwej, można objąć kompleksowym badaniem nowy korpus źródeł, umożliwiające rozpoznanie zagadnienia relacji szlachty wielkopolskiej z Żydami. Taką możliwość dają wydawane w ostatnim dziesięcioleciu kolejne tomy akt sejmikowych², które nie są jedynie materiałem do

¹ A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994, s. 5–6.

² *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwie-

badania dziejów szlachty, czy też szeroko rozumianego ustroju państwa, polityki i skarbowości, ale w trakcie pogłębionych analiz okazują się doskonałym źródłem również do badań nad zjawiskami społecznymi. Pozwalają zatem spojrzeć m.in. na sytuację Żydów wielkopolskich z nowej, szlacheckiej, partykularnej perspektywy i uchwycić jej specyfikę. Uważa się powszechnie, że zamieszkujący Polskę Żydzi tworzyli stosunkowo silne związki ze szlachą³, dlatego objęcie badaniem materiału sejmikowego z lat 1668–1763⁴ pozwoli na przyjrzenie się tym relacjom w stosunkowo długim okresie i uchwycenie specyfiki relacji szlachecko-żydowskich w kontekście działalności sejmikowej szlachty wielkopolskiej.

Akta sejmikowe nie są podstawowym materiałem do badania dziejów ludności żydowskiej, jednak źródła dotyczące systemu parlamentarnego dawnej Rzeczypospolitej były już wstępnie rozpoznawane jako podstawa do badań nad dziejami Żydów i pojawiały się w edycjach źródłowych dotyczących ludności żydowskiej⁵. Pewnym poszerzeniem tego kierunku badań była publikacja przez Annę Micha-

---

rzykowski, Poznań 2008; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763*, wyd. M. Zwierzykowski, Warszawa 2015; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1668–1675*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Poznań 2018; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1676–1695*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Poznań 2018 (dalej cyt.: AS 1696–1732, AS 1733–1763, AS 1668–1675, AS 1676–1695).

³ Tezę postawił żydowski historyk I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 160–164; A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, s. 6; M. Cieśla, *Żydzi a Rzeczpospolita*, [w:] *MY I ONI. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016, s. 261–267.

⁴ W trakcie analiz zdecydowano się ograniczyć zakres chronologiczny do lat 1668–1763, ponieważ dla tego okresu dostępne są wydane drukiem materiały sejmikowe. Wyłączone z badania do osobnej analizy zostały materiały zgromadzone przez Włodzimierza Dworzaczka; *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572–1632, wyd. W. Dworzaczek, vol. 1: 1572–1616, Poznań 1957, vol. 2: 1616–1632, Poznań 1961, które będzie można poddać badaniu wraz z przygotowywanymi obecnie do druku aktami sejmikowymi obu województw wielkopolskich z lat 1633–1668. Osobno objęty badaniem powinien zostać także materiał z lat 1764–1793, będący obecnie na etapie przygotowań do wydania drukiem.

⁵ *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich*, oprac. H. Gmiterek, t. I: 1697–1733, Lublin 2001; t. II: 1669–1697, Lublin 2003; t. III: 1633–1669, Lublin 2006; t. IV: 1587–1632, Lubin 2014; *Żydzi polscy 1648–1772. Źródła*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 2001; *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich dawnego województwa krakowskiego z lat 1674–1696*. t. 1: *Lata 1674–1683*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 1995; t. 2: *Lata 1684–1696*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 2009; źródła te wymienia także Z. Chodyła w: *Spis majątku ruchomego i nieruchomego oraz długów Żydów poznańskich z lat 1786 i 1792*, Kronika Miasta Poznania (2009), nr 1,, s. 7, 22–23.

łowską-Mycielską wyboru źródeł *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. Wybór tekstów źródłowych*⁶. Mycielska zebrała stosunkowo obszerny materiał, pozwalający przyjrzeć się relacjom szlachecko-żydowskim na podstawie konstytucji sejmowych i dokumentacji sejmików szlacheckich. W trakcie korzystania z tej publikacji należy jednak liczyć się z występującymi problemami. Przede wszystkim, ze względu na objęcie kwerendą materiałów źródłowych z terenów całej Korony z długiego okresu, publikacja stanowi jedynie wybór tekstów, nie dostarcza również treści całych dokumentów zawierających zapisy dotyczące Żydów, lecz tylko wybrane fragmenty. Tym sposobem badacz zostaje pozbawiony szerszego kontekstu, a prowadzenie badań uwzględniających specyfikę regionu staje się trudniejsze.

Celem niniejszego tekstu jest rozpoznanie i analiza zapisów związanych z ludnością żydowską pojawiających się w materiale sejmikowym województw wielkopolskich oraz ukazanie na ich podstawie specyficznego podejścia szlachty wielkopolskiej do ludności żydowskiej. Na podstawie przeprowadzonej analizy zostanie podjęta próba odpowiedzi na pytania o częstotliwość pojawiania się problematyki żydowskiej w trakcie obrad szlacheckich, a także o ukazujący się w tym materiale stosunek szlachty do wielkopolskich Żydów. Na podstawie akt sejmikowych możliwe staje się rozpoznanie, czy istniały przykłady celowego działania szlachty na szkodę Żydów oraz w jakim stopniu sytuacja społeczna i gospodarcza regionu miała wpływ na politykę szlachty względem ludności żydowskiej.

Przez pojęcie „akta sejmikowe” obecnie rozumie się już nie tylko spisane i uchwalone podczas działalności sejmiku lauda oraz instrukcje dla posłów sejmikowych wysyłanych na sejmy, lecz także zwołujące obrady uniwersały, relacje dotyczące zebrań, manifesty, instrukcje królewskie na sejmiki, korespondencję sejmikową, a także różnego rodzaju informacje zawarte w gazetach czy w listach prywatnych. W przypadku badań nad ludnością żydowską szczególne znaczenie mają lauda sejmikowe, w których Żydzi pojawiają się najczęściej, jednak pozostałe typy materiałów dostarczają również cennych informacji.

W niniejszym artykule zostaną wykorzystane wszystkie występujące w materiale źródłowym fragmenty dotyczące ludności żydowskiej. Na potrzeby badania zapoznano się łącznie z 2067 dokumentami i tekstami, zebranymi w edycjach akt sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego, pochodzących z lat 1668–1763. W trakcie analizy odnaleziono w nich 95 spraw dotyczących Żydów, znajdujących się w 82

⁶ *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006.

dokumentach i tekstach. Na podstawie tych danych można oszacować, że informacje dotyczące sytuacji ludności żydowskiej pojawiają się jedynie w 3,97% dostępnego materiału źródłowego, a zatem szlachta wielkopolska w badanym okresie odnosiła się do kwestii związanych z Żydami stosunkowo rzadko⁷.

Oczywiste pozostaje to, że analiza materiału źródłowego nie wystarczy do całościowego określenia relacji szlachecko-żydowskich. Jej celem jest ukazanie oficjalnego stanowiska sejmiku wielkopolskiego oraz zwrócenie uwagi na możliwości wykorzystania akt sejmikowych do badania dziejów ludności żydowskiej w Rzeczypospolitej.

Polityka sejmików wobec Żydów w dłuższym okresie nie doczekała się dotąd szczegółowego opracowania w odrębnej monografii poświęconej temu zagadnieniu. Za jedną z najistotniejszych prac można uznać monografię autorstwa Adama Kaźmierczyka poświęconą stosunkom sejmu i sejmików z Żydami w drugiej połowie XVII w.⁸ Ponieważ praca ta, opublikowana w 1994 r., dotyczy terytorium całej Rzeczypospolitej, więc autor nie był w stanie objąć analizą całości obszernego materiału źródłowego (ogromny postęp w edytorstwie akt sejmikowych w ostatnich latach pozwala mieć nadzieję na zmianę sytuacji). Dodatkowo powstało także kilka artykułów poruszających problematykę polityki szlacheckiej wobec Żydów. Część z nich dotyczy okresu Sejmu Czteroletniego⁹, znacznie rzadziej teksty poruszają wcześniejsze lata i odnoszą się do praktyki sejmikowej¹⁰. Pewien obraz sytuacji prawnej Żydów

⁷ Przeprowadzone badania pozwalają określić, że w tym samym materiale źródłowym szlachta wielkopolska odniosła się do spraw związanych z miastami i mieszczaństwem aż 1988 razy (dane na podstawie kwerend prowadzonych przez autorkę na potrzeby rozprawy doktorskiej).

⁸ Tamże.

⁹ Np. W. Bokajło, *Projekt włączenia Żydów do społeczeństwa obywatelskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, [w:] *W kręgu historii i politologii. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Dąbrowskiemu*, red. K. Dziubek, Wrocław 2002, s. 81–92; M. Brańczyk, *Hugo Kołłątaj wobec kwestii żydowskiej w okresie Sejmu Czteroletniego*, [w:] *Cztery lata nadziei. 200. Rocznica Sejmu Wielkiego*, red. H. Kocój, Katowice 1988.

¹⁰ H. Suchojad, *Z problematyki stosunku sejmików małopolskich do ludności żydowskiej w drugiej połowie XVII w.*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 99–112; J. Krupa, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej za panowania Augusta II wobec problemów zatrudniania przez Żydów czeladzi chrześcijańskiej (1697–1733)*, *Studia Judaica* 2 (1999), nr 1, s. 11–23; R. Kozyrski, *Żydzi w dokumentach sejmiku ziemi chełmskiej w drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku*, *Rocznik Chełmski* 9 (2003), s. 365–381; P. Zarubin, *Żydzi w świetle akt sejmiku brzesko-litewskiego na podstawie wybranych przykładów z 2. poł. XVII w. i czasów saskich*, *Kwartalnik Historii Żydów* 6 (2006), nr 3, s. 327–340.

ukazują prace Andrzeja Link-Lenczowskiego¹¹ oraz Anny Michałowskiej-Mycielskiej¹². Za jeden z najważniejszych dla niniejszej pracy można uznać artykuł „Sejmik wiszeński wobec Żydów” Antoniego Prochaski¹³. Autor porusza w nim m.in. kwestie skarg miejskich kierowanych do sejmiku, związanych z konkurencją gospodarczą ze strony ludności żydowskiej, problemy gospodarcze i skarbowe związane z Żydami oraz stosunek szlachty do kwestii żydowskich¹⁴. Niezwykle istotny pozostaje także tekst Jacka Krupy „Żydzi w Rzeczypospolitej w czasach Augusta II (1697–1733)”. W monografii autor zdecydował się poświęcić problematyce żydowskiej cały rozdział¹⁵. W żadnej z powyższych publikacji nie uwzględniono jednak specyfiki sejmiku wielkopolskiego, nie badano sytuacji Żydów z tego terenu w dłuższym okresie. Warto zauważyć, że relacje szlachty z Żydami były ukazywane także w opracowaniach poświęconych funkcjonowaniu sejmików poszczególnych województw i ziem, w różnych okresach. Najczęściej jednak informacje dotyczące Żydów nie doczekały się w nich odrębnej analizy lub mają charakter bardzo ogólny¹⁶.

¹¹ A. Link-Lenczowski, *Ludność żydowska w świetle uchwał sejmikowych XVI–XVIII w.*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. Link-Lenczowski, Wrocław 1991, s. 154–161. Należy pamiętać, że publikacja ta stanowi jedynie swoisty wstęp do pogłębionej analizy. Autor na niewielkiej liczbie przykładów stworzył próbę pogrupowania wszystkich spraw dotyczących Żydów i przedstawił ogólną problematykę żydowską poruszaną na sejmiku. W przyszłości zaproponowany przez autora podział może stanowić punkt wyjścia do dalszych badań, jednak już w tym momencie widać, że wiele problemów i występujących kwestii nie zostało w artykule ujętych.

¹² M.in. A. Michałowska-Mycielska, *Między demokracją a oligarchią. Władze gmin żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu (od połowy XVII do końca XVIII wieku)*, Warszawa 2000; *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów*, wyd. A. Michałowska-Mycielska; A. Michałowska-Mycielska, *Sejm Żydów litewskich (1623–1764)*, Warszawa 2014.

¹³ A. Prochaska, *Sejmik wiszeński wobec Żydów*, *Przewodnik Naukowy i Literacki* 46 (48) (1920), s. 755–768.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ J. Krupa, *Żydzi w Rzeczypospolitej w czasach Augusta II (1697–1733)*, Kraków 2009.

¹⁶ W większości monografii sejmikowych kwestie żydowskie nie znalazły osobnego opracowania, jednak pojawiają się fragmentarycznie w różnych podrozdziałach, np. A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich*, Warszawa 1978. Na osobne opracowanie kwestii żydowskich zdecydowali się: J. Włodarczyk, *Sejmiki łęczyckie*, Łódź 1973; Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*, Kielce 1985; R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin 2006; M. Ujma, *Sejmik lubelski 1572–1696*, Warszawa 2003; W. Bednaruk, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764–1794)*, Lublin 2011; A. Król, *Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w Sądowej Wiszni za panowania Wazów (1587–1668)*, Przemyśl 2018. W części monografii sejmikowych informacje o Żydach omawiane są wspólnie z kwestiami związanymi z miastami i mieszczaństwem.

Próby określenia relacji szlachty wielkopolskiej z Żydami dokonać można było na podstawie wspomnianego już wyboru źródeł. Anna Michałowska-Mycielska poświęciła Wielkopolsce cały rozdział, uwzględniając w nim podział na poszczególne ziemie oraz sejmik generalny wielkopolski¹⁷. Dla objętych badaniem, na potrzeby niniejszego artykułu, województw poznańskiego i kaliskiego wybrano 67 fragmentów dokumentów pochodzących z lat 1589–1716. Edycja uwzględnia przede wszystkim lauda sejmikowe oraz instrukcje dla posłów na sejmy¹⁸. Oprócz dostępnej edycji pewne informacje o sytuacji Żydów w Wielkopolsce przynosi artykuł Henryka Suchojady¹⁹, a także, w związku ze sprawami podatkowymi monografia pióra Michała Zwierzykowskiego, poświęcona genezie i dziejom Komisji Skarbowej Poznańskiej²⁰.

Rozpoczynając analizę wielkopolskiego materiału źródłowego, należy zastanowić się nad pozycją ludności wyznania mojżeszowego w Wielkopolsce na tle mozaiki etniczno-wyznaniowej prowincji, co z pewnością nie pozostawało bez wpływu na specyfikę i okoliczności pojawiania się spraw związanych z Żydami pod obradami sejmiku Wielkopolski właściwej. Wśród mniejszości etnicznych oraz religijnych zamieszkujących województwa poznańskie i kaliskie w XVII i XVIII w. ważne miejsce zajmowała ludność pochodzenia niemieckiego. W wiekach XVI i XVII napłynęło do województw wielu Czechów, którzy formowali wspólnotę Braci Czeskich²¹. Od XVI w. w Wielkopolsce mieszkali także Szkoci²². Należy podkreślić, że sytuacja społeczna, gospodarcza oraz polityczna regionu miała realne przełożenie na stosunki szlachecko-żydowskie, z tego względu w badaniach konieczne jest uwzględnianie specyfiki badanego teryto-

¹⁷ Autorka wyszczególnia województwa brzeskokujawskie i inowrocławskie, łęczyckie, poznańskie i kaliskie, sieradzkie oraz ziemie dobrzyńską i wieluńską; *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów*, s. 171–272.

¹⁸ Oprócz nich wśród wybranych dokumentów znalazły się fragmenty zapisów z jednego manifestu, jednej protestacji, spisu postulatów oraz dwóch uniwersałów poborowych; *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów*, s. 233–254.

¹⁹ H. Suchojad, *Z problematyki stosunku sejmików małopolskich do ludności żydowskiej*.

²⁰ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII i XVIII w.*, Poznań 2003.

²¹ Niemcy osiedlili się w XVII i XVIII w. i zamieszkiwali głównie miasta przygraniczne i prywatne, byli także licznie obecni we wsiach, szczególnie tych nowo lokowanych. Tak jak ludności żydowskiej w dużej mierze udało im się utrzymać własną niezależność kulturową i językową, i nie zasymilować się pod tym względem z ludnością polską. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 468.

²² Zamieszkiwali oni m.in. Leszno; Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964, s. 59.

rium. Ludność żydowska zaliczała się bez wątpienia również do znaczącego komponentu mieszkańców Wielkopolski. Spora gmina żydowska znajdowała się w Poznaniu²³ (jest to o tyle istotne, że Poznań pozostawał miastem często odwiedzanym przez szlachtę²⁴). Duże skupiska Żydów występowały także w Grodzisku, Kaliszu, Kole, Kościanie, Lesznie, Międzyrzeczu, Nakle, Rawiczu, Rogoźnie i Swarzędzu²⁵.

Trudno dziś o podanie dokładnej liczby Żydów zamieszkujących dawną Polskę w ogóle, tym trudniej czynić podobne szacunki w odniesieniu do samej Wielkopolski. Większość badaczy, próbując oszacować liczbę zamieszkujących Polskę Żydów, opiera swoje badania na źródłach o charakterze fiskalnym. Wyliczenia starano się tworzyć także na podstawie liczebności żydowskich domów²⁶. Osadnictwem żydowskim zajmował się m.in. Zenon Guldon, którego liczne badania koncentrowały się na okresie od XVI do XVIII w.²⁷ Uznawał on, że w XVII stuleciu Polskę zamieszkiwało między 20 tys. a 150 tys. Żydów²⁸. Badacz wraz z Jackiem Wijaczką omówił także osadnictwo i liczebność Żydów wielkopolskich²⁹. Na duże straty ludności żydow-

²³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 468, 473. O gminach żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu pisała także A. Michałowska-Mycielska, *Między demokracją a oligarchią*, a D. Tollet szacował liczbę zamieszkałych domów żydowskich w Poznaniu na 116 w 1655 r.; D. Tollet, *Ludność żydowska i prawa gmin*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1999, s. 12.

²⁴ M. Zwierzykowski, *Szlachcic w osiemnastowiecznym Poznaniu. Uwarunkowania obecności wielkopolskiej szlachty w obrębie miasta*, Kronika Miasta Poznania 1 (2018), s. 80–104.

²⁵ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 469; Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce*, s. 59.

²⁶ J. Suproniuk, *Żydzi w miastach wielkopolskich*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, red. H. Rutkowski, M. Słoń, t. 4: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, cz. II: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2017, s. 156–159.

²⁷ Z. Guldon, *Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XVI–XVIII wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (1986), nr 2, s. 249–263; tenże, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990; tenże, *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym*, *Czasy Nowożytne* 4 (1998), s. 23–36.

²⁸ Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach małopolskich w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemysł 1991, s. 87–88.

²⁹ Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwie poznańskim i kaliskim w XVI–XVII wieku*, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* (1992), nr 2–3; Tychże, *Żydzi wśród chrześcijan w miastach wielkopolskich w okresie przedrozbiorowym*, *Nasza Przeszłość* 79 (1993); Tychże, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w 2. połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995.

skiej w drugiej połowie XVII w. zwracał także uwagę Władysław Rusiński. Według jego szacunków z powodu ataków wojsk szwedzkich oraz koronnych znacząco ucierpiała ludność żydowska w wielu miastach wielkopolskich, m.in. w Gnieźnie, Pile, Pakości, Skwierzynie, Szamotułach i Wrześni³⁰.

Według taryfy z 1765 r. ogółem w Koronie i Litwie mogło mieszkać około 620 tys. Żydów, z czego 14 585 w województwie poznańskim, 5328 w ziemi wschowskiej oraz 12 729 w województwie kaliskim. W rzeczywistości liczba Żydów na tych ziemiach mogła być jednak wyższa, ponieważ spis nie obejmował nigdy całości ludności (ze spisu wyłączone były np. dzieci mające mniej niż rok)³¹. Dodatkowo, po 1765 r. w niektórych wielkopolskich miastach można zauważyć przyrost ludności żydowskiej. Tak działo się m.in. w Rydzynie, Śmiglu, Rakoniewicach i Kościanie. W tym ostatnim według badań M. Kędelskiego liczba Żydów wzrosła z ok. 3 tys. do 4759³².

Podobne wyliczenia dla drugiej połowy XVIII w. ukazują, że Polskę w tym czasie zamieszkiwało ok. 750 tys. Żydów, z czego według R. Mahlera w zachodniej Polsce (a więc w Wielkopolsce, na Mazowszu i w Prusach Królewskich) mieszkało ich ok. 71 tys.³³ Należy zwrócić uwagę na to, że w skali całej Rzeczypospolitej Żydów w Wielkopolsce właściwej było stosunkowo mało. Według badań D. Tolleta: „W miarę posuwania się na wschód odsetek tej ludności wzrastał: 44% Żydów Rzeczypospolitej mieszkało na Ukrainie, 27% – na Litwie, 17% w Małopolsce i 12% w Wielkopolsce³⁴”. Pogląd ten wydaje się powszechny wśród badaczy, także autorzy pracy pt. „Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon” wskazują na to, że już od XVI w. Żydzi przenosili się na tereny mniej zaludnione. Ludność żydowska wolała także zamieszkiwać małe ośrodki królewskie i miasta prywatne, ponieważ była w nich mniej narażona na ataki ze strony mieszczaństwa niż w dużych miastach³⁵.

³⁰ *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 708–709.

³¹ *Liczba głów żydowskich w Koronie z taryfy roku 1765*, wyd. J. Kleczyński, F. Kluczycki, Kraków 1898, s. 5–7. Wykorzystana taryfa została uznana przez Z. Chodyłę jako najbardziej wiarygodna; Z. Chodyła, *Osadnictwo i zaludnienie powiatu konińskiego w latach 1789–1791*, *Rocznik Koniński* 19 (2015), s. 12.

³² M. Kędelski, *Stan i struktura wyznaniowa ludności powiatu kościańskiego w drugiej połowie XVII wieku*, *Rocznik Leszczyński* 9 (1989), s. 60–61.

³³ R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, *Przeszłość Demograficzna Polski* 1 (1967), s. 132–154.

³⁴ D. Tollet, *Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów*, Warszawa 1999, s. 96.

³⁵ *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001, s. 140.

Na szczególną uwagę zasługuje to, że Żydzi stanowili jedynie niewielki odsetek ludności Wielkopolski. Oczywiście wszystkie dane odnoszące się do ogólnej liczby ludności, a także do liczebności samych Żydów są szacunkowe, a próby ustalenia dokładnej liczby podejmowali się m.in. J. Topolski, W. Rusiński czy O. Kossmann. Ostatecznie, powołując się na prace wszystkich wymienionych badaczy, własne wyliczenia zestawiał także Z. Chodyła, szacując, że ogólna liczba ludności zamieszkującej Wielkopolskę u schyłku XVIII w. to ok. 772 tys. osób³⁶. Zestawiając te dane ze wspomnianą taryfą z 1765 r., można by założyć, że Żydzi stanowili jedynie 4–5% ludności regionu, co zgadza się z wyliczeniami A.J. Lewickiego, iż średni odsetek ludności żydowskiej dla Wielkopolski stanowi ok. 5,8%³⁷. Jednocześnie, zgodnie z wyliczeniami Chodyły, ludność żydowska miałaby stanowić niecałe 21% ludności miejskiej³⁸. Wszystkie wyliczenia będą oczywiście różnić się między sobą w zależności od wybranych powiatów i okresów. Tym sposobem w powiecie konińskim w latach 1790–1791 Żydzi stanowili tylko 1% ludności³⁹, natomiast w ziemi wschowskiej – 15%⁴⁰.

Za cel postawiono sobie wyraźne rozróżnienie stanowiska obradującej na sejmiku szlachty, wyrażanego przede wszystkim w laudach sejmikowych i instrukcjach dla posłów na sejmy. Dodatkowo stanowisko szlachty wielkopolskiej było obecne także w manifestacjach (odnaleziono trzy przypadki) i mowach (dwa przypadki). Osobno przeanalizowane zostaną dokumenty pochodzące z zewnątrz, czyli przede wszystkim instrukcje królewskie⁴¹, uniwersały oraz listy prywatne. Materiały te, mimo że są uznawane za akta sejmikowe, nie prezentują stanowiska zgromadzonej na sejmiku szlachty, ale mogły w pewien sposób stanowisko to kształtować lub inicjować po-

³⁶ Z. Chodyła, *Nowy szacunek zaludnienia Wielkopolski i wskaźników jego struktury u schyłku XVIII wieku*, [w:] *Przemiany demograficzne Europy środkowej w czasach nowożytnych, Zielonogórskie spotkania z demografią I*, red. H. Kurowska, Zielona Góra 2001, s. 110–111.

³⁷ J. Lewicki, *Stosunki wyznaniowe w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w drugiej połowie XVIII w.*, [w:] *Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych w Polsce*, red. E. Wiśniowski, Lublin 1984, s. 127, cyt. za: M. Kędelski, *Ludność ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, *Rocznik Leszczyński*, 8 (1987), s. 67.

³⁸ Z. Chodyła, *Nowy szacunek zaludnienia Wielkopolski*, s. 123.

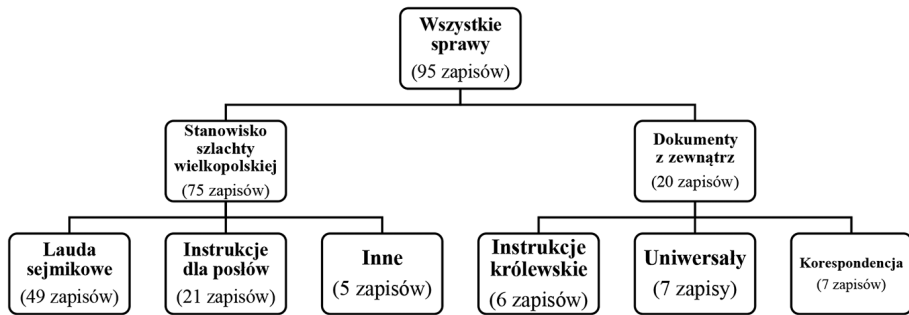
³⁹ Tenże, *Osadnictwo i zaludnienie powiatu konińskiego*, s. 43.

⁴⁰ M. Kędelski, *Ludność ziemi wschowskiej*, s. 63–67.

⁴¹ Instrukcje królewskie są dokumentami ogólnopaństwowymi i trafiały do wszystkich sejmików. Nie ograniczały się tylko do województw wielkopolskich, jednak zawarte w nich zalecenia królewskie znane były szlachcie wielkopolskiej i mogły mieć wpływ na decyzje podejmowane przez sejmik w Środzie. Z tego względu również zostały objęte badaniem.

ruszanie kwestii związanych z Żydami. Należy zaznaczyć, że z badania wyłączone zostały konstytucje sejmowe, które były prezentowane przez posłów na sejmikach relacyjnych. Problematyka polityki sejmu wobec Żydów pozostaje kwestią do osobnego zbadania i nie będzie analizowana w artykule. Liczbę odnalezionych informacji, według powyższej klasyfikacji, prezentuje wykres 1.

Wykres 1. Liczba informacji o kwestiach związanych z Żydami w aktach sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1668–1763

Źródło: Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1668–1763.

Zastanawiając się nad relacjami szlachecko-żydowskimi, należy zdawać sobie sprawę z tego, że ludność żydowska z jednej strony stanowiła konkurencję dla ubogiej szlachty oraz mieszczaństwa ze względu na miejsca wspólne dla tych grup interesy ekonomiczne. Gospodarcza działalność Żydów, połączona wielokrotnie z brakiem asymilacji, dawała mieszkańcom miast powód do niechęci. Z drugiej strony dwór królewski, magnateria, bogata szlachta oraz duchowni często wiązali się na różne sposoby ekonomicznie z przedstawicielami społeczności żydowskiej. Zarówno szlachta, jak i Kościół lokowali swoje kapitały u Żydów. Praktykowano to także w Wielkopolsce. W 1750 r. gmina poznańska była zadłużona na 403 tys. złp, a w 1765 r. gmina Leszno na 535 tys. złp. Z tego powodu zarówno Kościół, jak i szlachta, w miarę możliwości, chronili interesy ludności żydowskiej. Warto zauważyć, że z Żydami byli powiązani także mieszczaństwo. W Wielkopolsce działo się tak zwłaszcza w Gnieźnie⁴². Z tego powodu sejmik stawał się miejscem ścierania odmiennych poglądów i różnych postaw wobec Żydów⁴³.

⁴² D. Tollet, *Historia Żydów w Polsce*, s. 102–103.

⁴³ H. Suchojad, *Z problematyki stosunku sejmików małopolskich do ludności żydowskiej*,

Dodatkowo należy pamiętać, że Żydzi byli świadomi działania systemu politycznego i parlamentarnego Rzeczypospolitej. Wysyłali czasem swoich nieformalnych przedstawicieli zarówno na sejmy⁴⁴, jak i na lokalne sejmiki⁴⁵. G.D. Hundert, badając stanowisko sejmu wobec Żydów, wspominał, że za ludnością żydowską na sejmach przemawiali niektórzy magnaci. Zwracał jednak uwagę na to, że często za roztaczanie opieki nad Żydami zarówno na sejmach, jak i na sejmikach szlachta przyjmowała pieniądze⁴⁶. Żydzi rozumieli także znaczenie instrukcji poselskich i w miarę możliwości z pieniędzy kahałów starali się finansować prezenty dla posłów, których wysokość zależała od ich wpływów i pozycji w państwie. Szczegółowo specyfiką politycznych działań ludności żydowskiej zajmował się m.in. A. Leszczyński⁴⁷.

Na potrzeby artykułu został stworzony podział wszystkich odnalezionych w badanym materiale fragmentów dotyczących ludności żydowskiej. Zdecydowano się na wyszczególnienie spraw o charakterze skarbowym, przez które rozumie się przede wszystkim kwestie związane z nakładaniem podatków i dodatkowych obciążeń na ludność żydowską oraz sposobem ich wybierania, rozliczania, a także libertacje (ulgi podatkowe). Drugą dużą grupą spraw pozostają kwestie gospodarcze, do których zaliczono problemy związane z handlem (takie jak zakazy wywozu skór i koni za granice czy problemy wolności handlu żydowskiego), a także kwestie związane z udziałem Żydów w administrowaniu clami. Osobno przeanalizowano fragmenty, których charakter określono w artykule jako społeczny. Pod tym określeniem rozumiane są wszystkie informacje dotyczące relacji szlachecko-żydowskich, kwestie pomocy oraz ochrony ludności żydowskiej, a także opinie o Żydach zawarte w korespondencji. Dodatkowo wystąpiły trzy zapisy niepozwalające na przyporządkowanie do żadnej

---

s. 99–112, więcej na ten temat: J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1976; A. Kaźmierczyk, *Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sędowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 2002; B. Geremek, *Żydzi w społeczeństwie chrześcijańskim – od segregacji do ekskluzji*, [w:] tegoż, *O średniowieczu*, Warszawa 2012, s. 238–287.

⁴⁴ O wysyłaniu wyposażonych w pieniądze przedstawicieli na sejmy pisała już S. Sempołowska, *Żydzi w Polsce*, Warszawa 1906, s. 25.

⁴⁵ M. Cieśla, *Żydzi a Rzeczpospolita*, s. 264–269.

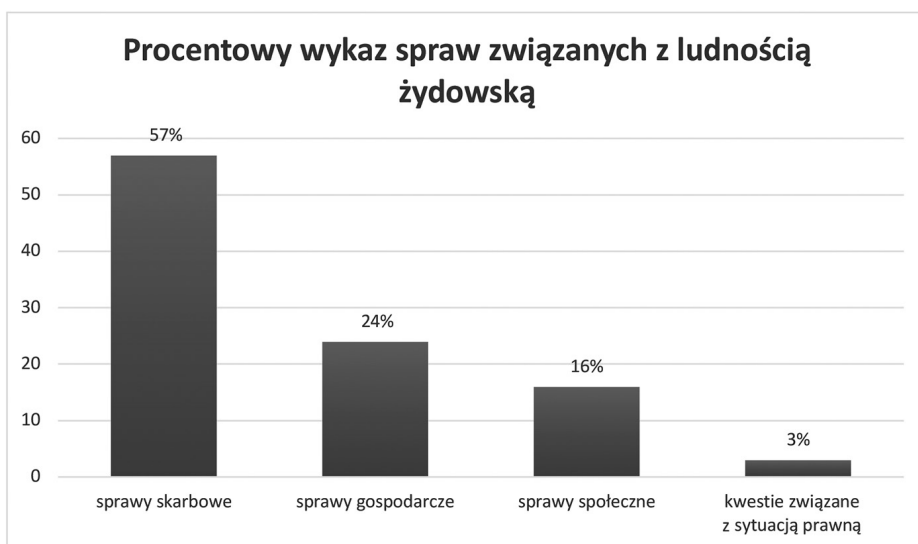
⁴⁶ G.D. Hundert, *Żydzi w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. Genealogia nowoczesności*, Warszawa 2007, s. 271–273.

⁴⁷ A. Leszczyński, *Ekspensy kahału opatowskiego na sejmiki szlacheckie województwa sandomierskiego w 1752 r.*, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 38 (1986); A. Leszczyński, *Sejm Żydów Koronnych 1623-1764*, Warszawa 1994. O problemie wpływu Żydów na sejmy i sejmiki pisała także A. Michałowska-Mycielska, *Sejm Żydów litewskich*.

z wymienionych kategorii. Są to sprawy o charakterze prawnym (związane z przywilejami żydowskimi).

Ogólnie, jak wspomniano, w objętym badaniem materiale sejmikowym wyszczególniono 95 zapisów dotyczących ludności żydowskiej. Gdy dany zapis jednocześnie dotyczył dwóch kategorii spraw, zdecydowano się w obliczeniach uwzględnić go w obydwu grupach. Procentowy podział występowania spraw przypisanych do konkretnych kategorii obrazuje poniższy wykres:

Wykres 2. Procentowy wykaz spraw związanych z ludnością żydowską

Źródło: Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1668–1763.

W pierwszej kolejności analizie zostaną poddane materiały pochodzące spoza społeczności szlacheckiej Wielkopolski. Instrukcje królewskie oraz uniwersały pozwalają ukazać elementy polityki władców wobec ludności żydowskiej. Najczęściej ingerowali oni w kwestiach skarbowych oraz gospodarczych. Interesowały ich przede wszystkim płacone przez Żydów podatki. Zwracali uwagę na konieczność uczciwej zapłaty, bez zasłaniania się zwolnieniami⁴⁸. Problemem okazywała się także jakość monety, w której płacone były podatki⁴⁹. Żydzi próbowali obniżyć wysokość podatków przez wyplacanie ich w gorszej jakości szelągach. Król Jan III Sobieski

⁴⁸ AS 1676–1695, s. 277.

⁴⁹ AS 1668–1675, s. 201.

zwracał uwagę na zubożenie ludności żydowskiej i jej problemy z zapłatą podatków. Wspominał w swojej instrukcji, że w problemach z zapłatą podatków nie pomogła nawet redukcja pogłównego:

Pogłównie zaś żydowskie, dawno na upominki tatarskie aplikowane, lubo by na płacą Kozakom zaporoskim nie było obrócone, jako na sejmie *coronationis stetit*, przecież wystarczyć by na zapłacenie upominków tatarskich nie mogło. Nie tylko iż te upominki *solida moneta*, talerami albo złotem płacić potrzeba, a pogłównie żydowskie przez sejm przeszły na szelągi *per constitutionem* redukowane, ale że tak zubożeli, że i temu wystarczyć bez srogich ustawicznych i ciężkich egzekucji, co na nich włożono, nie mogą⁵⁰.

W kwestiach gospodarczych władcy wspominali o zakazie wywożenia skór za granicę, jednocześnie warto zaznaczyć, że zakaz ten najczęściej nie dotyczył wyłącznie Żydów⁵¹. W instrukcjach królewskich z badanego okresu nie spotyka się wytycznych ograniczających znacząco działalność Żydów. Tylko August II w instrukcji z 1732 r. wspominał o konieczności ukrócenia handlu żydowskiego. Zwracał uwagę na to, że powinni ograniczyć się jedynie do działalności, na którą zezwala obowiązujące prawo i posiadane przez nich przywileje: „Ukrócenie handlów żydowskich, *restringendo* ich tylko do tego, do czego *ex legum permissione* pozwolenie mają. A że *in tantum numerum excrescit multitudo* onychże, że po wielu miejscach nie tylko *adequant* chrześcijan, ale też i *superant*”⁵².

Osobnym problemem były ataki na ludność żydowską ze strony chrześcijan. W 1673 r. król Michał Korybut Wiśniowiecki był zmuszony odpowiedzieć na zarzuty stawiane ludności żydowskiej przez szlachtę i mieszczan. Do króla dotarły informacje o rzekomej działalności Żydów mających doprowadzić do szkód w handlu oraz mogących zaszkodzić całemu krajowi. Doniesiono mu o kontaktach Żydów z terenów Rzeczypospolitej z obcokrajowcami. Wiśniowiecki jasno zaznaczył, że nie pozwoli na prześladowanie ludności żydowskiej. Uważał, że musi ona zachować swoje prawa i wolności. Król wzywał, aby nie dawano wiary w pomówienia i nakazywał zapewnienie ludności żydowskiej bezpieczeństwa, pisząc:

Przeto my z komizeracyjnej naszej takowego prześladowania żydowskiego, jako też i animadwersyi naszej królewskiej przestrzegając, aby ten naród pod prawami i wolnościami swemi bezpieczen zostawał, ile nam *constat* o wierności tychże

⁵⁰ AS 1676–1695, s. 56–57.

⁵¹ AS 1668–1675, s. 28–29.

⁵² AS 1696–1732, s. 1093.

poddanych naszych narodu pominionego i żadnej delacyjej, której by wiara mogła być dana o zdradziectwie albo korespondencyjach onychże szkodliwych dobru pospolitemu nie odbieramy, oraz zabiegając zawczasu złośliwym ludzi swawolnych do tumultu i łupiestwa zamysłem [...]”⁵³.

W badanym okresie jest to jedyny przypadek całego dokumentu poświęconego ochronie ludności żydowskiej w aktach sejmikowych, co nie znaczy jednak, że władcy nie wystawiali ich więcej (wykraczają one jednak poza ścisłą dokumentację sejmikową).

Nie jest to oczywiście odosobniony przypadek. Zarzuty pod adresem ludności żydowskiej pojawiają się przede wszystkim w korespondencji pisanej przez szlachtę oraz duchowieństwo. Do sejmiku wielkopolskiego pisali m.in. wojewoda sieradzki Jan Odrowąż Pieniążek⁵⁴ czy podskarbi wielki koronny Jan Ansgary Czapski⁵⁵. Oskarżenia pod adresem Żydów padały także ze strony duchowieństwa, przede wszystkim prymasów, którzy zwyczajowo najczęściej pisali do sejmików – Stanisława Szembeka⁵⁶ oraz Władysława Łubieńskiego⁵⁷. Zarzuty dotyczące spraw skarbowych znalazły się także w manifestacji złożonej w grodzie poznańskim przez Piotra Skrzyńskiego⁵⁸ oraz w mowie Andrzeja Gostomskiego⁵⁹ (pamiętać oczywiście trzeba, że oba te źródła ukazują również stanowisko przedstawicieli wielkopolskiej szlachty).

We wszystkich wymienionych wypadkach wytaczane argumenty pozostają podobne. Zarzuca się Żydom nieuczciwe płacenie podatków czy niechęć do łożenia na utrzymanie wojska. Stosunkowo często pojawiają się wzmianki o nielegalnym angażowaniu Żydów przy administracji ceł bądź doprowadzaniu do ruiny chrześcijańskich kupców. Oskarżenia kierowane pod adresem Żydów przez duchownych były jeszcze bardziej ogólne, ale mocno podbudowane kwestiami religijnymi. W zachowanym materiale znalazły się informacje, jakoby Żydzi rujnowali kraj, szkodzili interesom chrześcijan, przeciwstawiali się Bogu, prawom oraz zwyczajom, a także oszukiwali przy wyplacaniu podatków. Prymas Stanisław Szembek apelował o ograniczenie praw Żydów, a nawet o wygnanie ich z kraju:

⁵³ AS 1668–1675, s. 473–474.

⁵⁴ AS 1676–1695, s. 390.

⁵⁵ AS 1733–1763, s. 255–256.

⁵⁶ AS 1696–1732, s. 876.

⁵⁷ AS 1733–1763, s. 733.

⁵⁸ AS 1668–1675, s. 506.

⁵⁹ AS 1733–1763, s. 746.

Gdyby można wygnanie Żydów z Polski i W.Ks.L., którzy mało czynią *utilitatis R.P.*, więcej szkody, a srodze wiele *praeiudicii* kościołom Bożym, prawom i zwyczajom ich (wielu ichm. *haeredes et possessores bonorum* osadzają niemi *de novo* wsi, miasteczka, a jeszcze i w rynkach, że i procesyje, osobliwie podczas święta i Oktawy Bożego Ciała, albo srodze *arctari* albo *omitti* muszą), rujnuje ta *colluvies* prawowiernych katolików, rzemieślników *depravatio et perditio animarum*. Z niej jawna przez służbę u nich, której *ob favoratum* zabiegać trudno, życzę przynajmniej zalecić serio ichm. panom posłom, aby prawa przeciwko nim dawniejsze były bardziej obostrzone i obwarowane, póki je więcej *exemplo* innych państw R.P. o nich chwalebnie nie postanowi⁶⁰.

Należy podkreślić, że najczęściej w badanym materiale Żydzi pojawiają się jako zbiorowość. Zaledwie raz ataki zawarte w korespondencji odnosiły się do konkretnej osoby. Z tego względu osobno można zająć się sprawą Żyda Jakuba Becala⁶¹, który wymieniony z nazwiska w badanym materiale pojawia się stosunkowo często. Budził on duże emocje szlachty w całym kraju. Postać Becala pojawia się w materiale z czasów panowania Jana III Sobieskiego. W tym okresie Żydzi cieszyli się w państwie polskim szczególną pozycją. Co najmniej 16 Żydów uzyskało tytuł serwitora i faktora królewskiego⁶². W literaturze stosunkowo często pojawia się opinia, że Jan III Sobieski faworyzował Żydów, co ważne, ocenę tę powielają także przybywający do Polski podróżnicy z innych krajów, np. Anglik William Coxe. Twierdził on, że ogólna przychylność władcy wobec ludności żydowskiej mogła doprowadzić do zwiększonej niechęci szlachty wobec Żydów⁶³, czego przykładem staje się wzmożony atak na faktora królewskiego Jakuba Becala, odnaleziony także w badanych aktach sejmikowych⁶⁴.

Najważniejszy zapis pochodzi z informacji o sejmiku przekazanych w liście Wojciecha Konstantego Brezy wojewody kaliskiego do Marcina Zamoyskiego pod-

⁶⁰ AS 1696–1732, s. 876.

⁶¹ Sprawa Jakuba Becala została opisana przez A. Kaźmierczyka w pracy dotyczącej polityki sejmów i sejmików wobec Żydów: A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, s. 79–88, ale także w osobnym artykule: tenże, *Sprawa Jakuba Becala, żydowskiego faktora Jana III Sobieskiego w końcu XVII wieku*, *Studia Historyczne* 35 (1992), nr 2, s. 155–171.

⁶² *Polski słownik judaistyczny*, hasło: *Jan III Sobieski a Żydzi polscy*, https://www.jhi.pl/psj/Jan_III_Sobieski_a_Zydzi_polscy [dostęp: 26 X 2019].

⁶³ D. Tollet, *Historia Żydów w Polsce*, s. 89–91.

⁶⁴ Atak na Jakuba Becala jest w dużej mierze atakiem na króla, zorganizowanym przez jego przeciwników.

skarbiego wielkiego koronnego. Z listu jasno wynika, jakoby obaj korespondenci sympatyzowali z pełniącymi urzędy Żydami, jednak w trakcie sejmiku doszło do kłótni. Szlachta była niezadowolona z polityki skarbowej państwa i chciała odsunięcia Żydów od poboru ceł. Sytuacja musiała stać się wyjątkowo poważna, gdyż Wojciech Breza prosił nawet o ostrzeżenie Żyda, aby ten w wypadku podróży omijał Poznań oraz Leszno i wybierał raczej drogę przez Kujawy⁶⁵.

Nie jest to pierwsza tego typu informacja. Naturalne jest, że wzrost znaczenia przedstawicieli ludności żydowskiej w państwie spowodował wzrost niezadowolenia szlachty, która do kwestii poboru ceł przez Żydów podchodziła wyjątkowo nerwowo⁶⁶. O swoim niezadowoleniu z budowania nowych bożnic i ogólnego rozprzestrzeniania się Żydów pisał także w liście do sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego Jan Odrowąż Pieniążek, wojewoda sieradzki w 1687 r. Cały list był atakiem na ludność żydowską, która jakoby bezprawnie miała udział przy administracji clami, „grasowała na fortunach ubogich chrześcijan”, niesprawiedliwie rewidowała i przetrzymywała towary kupców chrześcijańskich oraz ingerowała w interesy szlachty. W nim także przytoczone zostały liczne zarzuty wobec Becala⁶⁷. Mimo że w liście wyraźnie starano się utrzymać wrażenie, iż przedmiotem całego problemu jest religia i wykorzystywanie ludności chrześcijańskiej przez ludność żydowską, doskonale widać, że autor listu martwił się przede wszystkim o utrzymanie dochodów z administracji skarbowej w rękach szlachty polskiej⁶⁸.

W badanym materiale w kwestii kontaktów Żydów z obradującą w Środzie szlachtą wielkopolską warto zwrócić uwagę na kwestię suplik. Trzeba zaznaczyć, że ludność żydowska mogła sama zgłosić swoją prośbę do sejmiku, często jednak ważne dla jej funkcjonowania stawały się także suppliki miejskie. W badanym materiale odnaleziono tylko jedną rozpatrzoną suplikę żydowską. W laudum z 1703 r. szlachta wielkopolska w reakcji na prośbę Żydów wydała nakaz dla Bogusława Tomickiego pisarza grodzkiego kaliskiego, aby ten wziął pod swoją opiekę Żydów i pomógł załatwić ich sprawy⁶⁹. Dodatkowo w materiale odnaleźć można jedną informację o odłożeniu suppliki Żydów kaliskich do następnego sejmiku⁷⁰.

⁶⁵ AS 1676–1695, s. 458–461.

⁶⁶ A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, s. 79–88.

⁶⁷ AS 1676–1695, s. 528.

⁶⁸ Tamże, s. 528–533.

⁶⁹ AS 1696–1732, s. 487.

⁷⁰ Tamże, s. 513.

Dużo częściej pojawiają się supliki miejskie o pomoc dla ośrodków miejskich (np. dotkniętych zarazą⁷¹). W tekście najczęściej nie pojawiała się jednak informacja, czy obiecana miastom pomoc dotyczyć będzie także zamieszkujących ośrodki Żydów. Można założyć, że suplik żydowskich, formułowanych w różny sposób, było więcej, ale nie zachowały się o nich przekazy. Supliki miejskie są osobnym źródłem pozwalającym zbadać stosunki mieszczan do ludności żydowskiej.

Przechodząc do omawiania stanowiska sejmikującej szlachty wielkopolskiej, należy zauważyć, że najważniejsze z perspektywy badanego zagadnienia pozostają informacje zawarte w laudach sejmikowych oraz instrukcjach dla posłów na sejmy. To właśnie w tych materiałach najczęściej pojawiają się wzmianki dotyczące Żydów. Dodatkowo są to dokumenty wytworzone w czasie trwania sejmiku lub krótko potem, a przez to są faktycznym odzwierciedleniem stosunku szlachty wielkopolskiej do ludności żydowskiej.

W badanych aktach sejmikowych ludność żydowska pojawia się w dużej mierze w kontekstach związanych z szeroko ujmowanymi zagadnieniami skarbowymi. Wynikało to także z posiadanych przez sejmiki kompetencji skarbowych. Warto zwrócić uwagę na liczbę spraw, które możemy uznać za kwestie związane z podatkami: znacząco zmniejsza się ona po 1717 r., kiedy to Sejm Niemy odebrał sejmikom większość uprawnień skarbowych i pozostawił w ich kompetencjach jedynie podatki czopowe i szelężne (od produkcji i wyszynku alkoholi w miastach oraz miasteczkach), stanowiące od tej pory źródło tzw. skarbu wojewódzkiego (sejmikowego)⁷². Nawet pomimo tak znacznej redukcji sprawy finansowe pozostaną nadal najliczniejsze spośród wzmianek dotyczących Żydów.

Warto podkreślić, że pod tym względem traktowano Żydów w oderwaniu od reszty ludności. Oddzielne podejście do spraw żydowskich wiąże się ściśle z istniejącym w Polsce systemem podatkowym, a także z dążeniem samych Żydów do separacji od społeczności innych wyznań na podstawie posiadanych praw.

Głównym celem polityki skarbowej sejmiku było ustalenie wysokości poszczególnych podatków⁷³. Ludność żydowska płaciła pogłównie żydowskie bezpośrednio

⁷¹ Tamże, s. 530.

⁷² M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań 2010, s. 100–102.

⁷³ Wysokość pogłównego płaconego przez Żydów poszczególnych ziem można analizować m.in. na podstawie dyspartymentu pogłównego żydowskiego w Koronie, spisane w 1717 r. Zob. J. Muszyńska, *Dyspartyment pogłównego żydowskiego w Koronie w 1717 roku*, *Czasy Nowożytne*, 5 (1998), s. 119–131.

do skarbu centralnego i na mocy prawa zwolniona była z pogłównego plebejskiego. Z tego powodu szlachta starała się nakładać na Żydów inne podatki (np. podymne), które Żydzi powinni byli zapłacić do skarbu sejmikowego⁷⁴. W 1694 r. nakazano ludności wypłacenie aż 10 podymnych, właśnie ze względu na zwolnienie z pogłównego⁷⁵. Tego typu zapisy pojawiają się w stosunkowo dużej liczbie w całym badanym okresie i zawierają podobne informacje⁷⁶, czasem szlachta jasno wskazywała, że podatki te nakładane są właśnie ze względu na zwolnienie z pogłównego plebejskiego: „A ponieważ Żydzi do pogłównego naszego nie należą, *ex quo*, że je do skarbu R.P. wnoszą, tedy postanawiamy, aby sześcioro podymnego według dawnej taryfy, razem z naszym pogłównym, to jest po 3 tymfach z dymu wypłacili do rąk jm. pana komisarza naszego”⁷⁷.

W sprawie podatków szlachta zwracała się najczęściej równo do wszystkich grup mieszkańców województw poznańskiego i kaliskiego. Dodatkowo w instrukcjach dla posłów zwracano uwagę na to, żeby w przypadku nakładania podatków nadzwyczajnych dotyczyły one wszystkich w tym samym stopniu⁷⁸. Z tego powodu chciano, aby Żydzi także byli zmuszeni do zapłaty podatków ekstraordynaryjnych. Postulaty te pojawiają się zarówno w instrukcji z 1682⁷⁹, jak i z 1685 r.⁸⁰ Informacje o konieczności utrzymania równego obciążenia pochodzą także z laudów sejmikowych⁸¹.

Liczne wzmianki dotyczą spraw związanych z wypłacaniem podatków. Pojawiają się informacje o zaległościach podatkowych Żydów. Niekiedy dodatkowo pojawiał się zapis o wysokości zaległości (np. laudum z 1669 r. wspomina o 15 podymnych)⁸². W materiale często nakazywano Żydom wpłacanie podatków bez zasłaniania się liber-

⁷⁴ Ogólnie o podatkach pisał m.in. R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 214–237; M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 73–93.

⁷⁵ AS 1676–1695, s. 599.

⁷⁶ AS 1668–1675, s. 85, 209, 325, 465; AS 1676–1695, s. 34, 160, 413, 480, 520; AS 1696–1732, s. 38, 197, 206, 432, 489, 536, 742, 811; AS 1733–1763, s. 412.

⁷⁷ AS 1696–1732, s. 534.

⁷⁸ Już w 1903 r. M. Schorr opisywał podatki płacone przez Żydów jako porównywalne do opłat ponoszonych przez mieszczan; M. Schorr, *Żydzi w Przemysłu do końca XVIII. wieku. Opracowanie i wydawnictwo materiału archiwalnego*, Lwów 1903, s. 55–62.

⁷⁹ AS 1676–1695, s. 285.

⁸⁰ Tamże, s. 342.

⁸¹ AS 1668–1675, s. 395.

⁸² Tamże, s. 85.

tacjami i uwagę koncentrowano na uiszczaniu przez nich opłat „w dobrej monecie”⁸³. Najczęściej chciano, aby płacono w srebrze, zamiast w podłych szelągach⁸⁴. Należy zwrócić uwagę na to, że powtarzające się nakazy zapłaty czy upomnienia w wypadku wystąpienia zaległości nie dotyczą jedynie ludności żydowskiej. Analizując dokładnie materiał źródłowy, można zauważyć, że bardzo często dokładnie takie same nakazy zapłaty kierowane są do ogółu miast i ich mieszkańców, a także poddanych z majątków szlacheckich⁸⁵. Sejmik możliwie na bieżąco starał się kontrolować zapłatę podatków, określał taryfy, na podstawie których należy je uiszczać, oraz wyznaczał poborców⁸⁶. W 1685 r. zadbano także, aby w trakcie spisu własności nieruchomości w miastach posiadłości należące do Żydów również zostały uwzględnione⁸⁷. Oczywiście, wszystkie te zabiegi miały doprowadzić do jak najskuteczniejszego wybierania podatków.

Osobnym problemem pozostaje kwestia zwolnień (libertacji). Gdy w laudach pojawiała się informacja o zwolnieniu miasta z danego podatku, dopisywano czasem, czy dotyczy także ludności żydowskiej. Zwolnienie danego ośrodka miejskiego z obciążenia nie musiało bowiem oznaczać tego automatycznie. Tak było np. w wypadku zniszczonego w pożarze Kalisza, który otrzymał zwolnienie ze wszystkich podatków na siedem lat. Wyraźnie zaznaczono, że włącza się w nie także kaliskich Żydów: „Miastu Kaliszowi, *recenter i funditus* prawie pogorzałemu, *concedimus beneficium praesenti* laudo do lat siedmiu, żeby od szelężnego, czopowego i wszystkich in genere podatków uwolnieni byli. Tegoż *beneficium* Żydom kaliskim jako pogorzecom pozwalamy”⁸⁸.

Problem zwolnień pojawiał się także w instrukcjach dla posłów na sejmy. W tym przypadku zdarzały się postulaty dotyczące zarówno potrzeby utrzymania zwolnień, jak i prośby o zaniechanie przyznawania libertacji. Szlachta wielkopolska skierowała prośbę do króla Jana III Sobieskiego, aby nie udzielał Żydom nowych zwolnień, i pozostawił obciążenia w wysokości takiej samej jak w poprzednich latach:

Ponieważ siła libertacyjnej *ultra mentem et consensum Reipublicae* na przeszłym sejmie grodzieńskim otrzymali niewierni Żydzi, przez co wielka jest ujma skarbowych prowentów całej R.P., dlatego w tym terminie serio zlecamy ichm. pa-

⁸³ AS 1676–1695, s. 277, 367, 566–567; AS 1696–1732, s. 462.

⁸⁴ AS 1676–1695, s. 617; Konstytucja sejmu 1690 r. „Pogłównie żydowskie” (VL, t. 5, s. 375).

⁸⁵ AS 1676–1695, s. 188, 233, 303, 367, 566, 567.

⁸⁶ Tamże, s. 480, 504, 520, 539.

⁸⁷ Tamże, s. 369.

⁸⁸ AS 1696–1732, s. 512.

nom posłom, aby takowe uniwersały i libertacje *in posterum* nie wychodziły i jeżeliby wyszły, by *lege publica cautum* było, że *irritari* będą i aby na potym Żydzi tak jako przeszłych lat podatki płacili⁸⁹.

Jednocześnie starano się także, aby zachowano zwolnienia podatkowe przyznane już Żydom poznańskim⁹⁰. Podobnie, gdy na sejmie koronacyjnym miasto Kalisz uzyskało od króla zwolnienie z podatku hiberny, szlachta zdecydowała się prosić króla, aby w zwolnienie to zostali włączeni także kaliscy Żydzi, tak jak działo się to w przypadku miasta Poznania:

O Żydach, którzy *per favorem* na przeszłym sejmie warszawskim 1690 konstytucją, aby małą pensją do skarbu co przedtym srebrną monetą, to teraz szelągami wnosili, starać się będą ichm. panowie posłowie, aby *in toto* ta konstytucja abrogowana była, a *cum plebeis* zarówno podatki podejmowali, z uwolnieniem jednak od hiberny na nich pozwolonej⁹¹.

Kwestia libertacji nie jest jedyną sprawą, w której Żydzi byli traktowani inaczej niż pozostała ludność. Ludność żydowska musiała także liczyć się z dodatkowymi kosztami ponoszonymi na rzecz miast, do których zobowiązywały ich lauda sejmikowe. Tego typu dodatkowe obciążenia stosunkowo chętnie nakładano na Żydów. Za przykład posłużyć może m.in. nakaz zapłaty przez Żydów z Nakła 3 tys. zł na naprawę wieży ratusza Kalisza oraz kontrybucji na naprawę mostów i bruków⁹² czy nakaz, aby Żydzi oddali miastu Kaliszowi 3 tys. zł oraz aby opłacili naprawę mostów⁹³. Podobnie laudum sejmiku nadzwyczajnego z 1733 r., w obliczu rozpoczynającej się wojny o tzw. „sukcesję polską”, wspomina o nakazie zapłaty przez Żydów 20 tys. zł na zorganizowanie wyprawy żołnierzy wojewódzkich: „Kahaly żydowskie w województwach naszych znajdujące się, aby nieodwłocznie sumę 20 tys. złp złożyli i *in paratis* mieli *pro auctione* wypraw za pierwszym uniwersałem, jak województwa dysponować będą, jm. pana marszałka naszego”⁹⁴. Zdarzały się także dodatkowe obciążenia związane z utrzymaniem poczmistrza⁹⁵. Jak widać, często w kwestiach skarbowych Żydzi nie otrzymywali takich samych praw i obowiązków jak reszta ludności. Gdy

⁸⁹ AS 1676–1695, s. 240.

⁹⁰ VL, t. 5, s. 375; AS 1676–1695, s. 575–576.

⁹¹ AS 1676–1695, s. 170.

⁹² AS 1676–1695, s. 1017.

⁹³ Tamże, s. 197.

⁹⁴ AS 1733–1763, s. 89.

⁹⁵ Do utrzymania poczmistrza zobowiązani byli Żydzi kaliscy, AS 1696–1732, s. 226.

w 1712 r. pozwolono na obejmowanie domów osób zmarłych w czasie zarazy i przejmowanie po nich obciążeń podatkowych, spod nakazu tego wyłączono Żydów⁹⁶.

Oprócz spraw o charakterze skarbowym, szlachta stosunkowo często poruszała w laudach kwestie związane z gospodarką. Najczęściej podejmowano tematykę związaną z wywozem skór i koni za granicę oraz problem angażowania Żydów do administracji celnej. W większości wypadków zachowywano równość praw. Gdy zabraniano wywozu skór za granicę czyniono to równo dla wszystkich kupców, bez względu na wyznanie⁹⁷. Także w laudum z 1694 r. zakazano Żydom i kupcom wywożenia skór oraz koni za granicę. Nadzór nad przestrzeganiem tego nakazu powierzano starostom⁹⁸. Prawie identyczne zalecenia pojawiają się w całym badanym okresie.

Większe emocje szlachty budziły sprawy związane z cłami. O ile kwestie skór oraz koni pojawiają się w laudach, o tyle kwestia trzymania przez Żydów cła najczęściej pojawia się w instrukcjach dla posłów na sejm. Domagano się, aby wydać zakazy dla Żydów i pozostawić cło w rękach szlachty. Postulat ten pojawia się wielokrotnie w prawie niezmienionej formie w całym materiale źródłowym⁹⁹. Przykładem próby ograniczania interesów ludności żydowskiej może być zalecenie dane posłom na sejm 1699 r., w którym postulowano wprowadzenie zakazu włączania się Żydów w dystrybucję soli¹⁰⁰. Należy jednak pamiętać, że nie wszystkie zalecenia pojawiające się w instrukcjach miały przełożenie na rzeczywistość. Częste powtarzanie tych samych postulatów może świadczyć o tym, że wykonywanie zaleceń z instrukcji nie odbywało się w ogóle lub napotykało trudności. W czasach saskich stało się to zresztą normą z powodu zerwania większości sejmów¹⁰¹.

W sprawach gospodarczych akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego nie przynoszą też informacji o licznych skargach miast na ludność żydowską. W odróżnieniu od innych regionów kraju, gdzie miasta stosunkowo często zwracały się z prośbą do sejmików o ukrócenie handlu żydowskiego, w Wielkopolsce miasta nie odczuwały dużej konkurencji ze strony Żydów¹⁰².

⁹⁶ Tamże, s. 700.

⁹⁷ AS 1676–1695, s. 479.

⁹⁸ Tamże, s. 605.

⁹⁹ AS 1668–1675, s. 375; AS 1676–1695, s. 611; AS 1696–1732, s. 24–25, 166, 784, 797; AS 1733–1763, s. 415.

¹⁰⁰ AS 1696–1732, s. 167.

¹⁰¹ A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, s. 44.

¹⁰² Liczne skargi wpływały do sejmiku np. od mieszczan Lwowa i Przemyśla. Warto zaznaczyć, iż mimo że miasta te silnie odczuwały konkurencję ze strony Żydów i często prosiły sejmik

Warto zwrócić uwagę na to, że pomimo wspomnianych zaleceń z instrukcji dla posłów w laudach sejmikowych nie występują informacje o celowym działaniu szlachty wielkopolskiej na szkodę Żydów. Co więcej, w laudum z 1703 r. obiecano Żydom, którzy regularnie płacą do skarbu, wolny handel: „Osobliwie Żydów, którzy pewną sumę do skarbu wnoszą, aby w handlach swoich wolnemi byli, tedy reasumujemy *punctum anterioris laudi, iniungendo ne in posterum talia audeant, sub rigore in statuto expresso*”¹⁰³.

Omawiając kwestie gospodarcze, warto przyjrzeć się także wspomnianej już sprawie Żyda Jakuba Becala¹⁰⁴, faktora króla oraz zarządcy ekonomii samborskiej¹⁰⁵. Przez cały okres swojej służby budził on ogromne emocje szlachty wielkopolskiej, czego dowód stanowią liczne wzmianki o nim w materiale sejmikowym z czasów Jana III¹⁰⁶. Opinie o działalności Becala wyrażone w korespondencji zostały już omówione, należy jednak zastanowić się nad stanowiskiem szlachty wielkopolskiej wyrażonym w dokumentacji sejmikowej. Wydaje się, że niechęć do Becala była dość powszechna wśród szlachty wielkopolskiej (i nie tylko), co zaowocowało nakazem dla posłów na sejm, aby postarali się o karę dla niego i innych Żydów, którzy czerpią korzyści z pobierania cła oraz aby przypomnieli, że skarbowością powinna zajmować się szlachta¹⁰⁷. Z drugiej strony, jak już zauważono, sam postulat mówiący o zakazie mieszania się Żydów w administrację celną był w materiale przytaczany wielokrotnie, w tym wypadku różnicę stanowi jedynie wymienienie z nazwiska konkretnej osoby i prośba o wymierzenie kary.

W materiale źródłowym godne uwagi są także kwestie ochrony ludności żydowskiej. Za najważniejszą próbę ochrony Żydów można uznać uniwersał marszałka

---

wiszeński o ingerencję w sprawach gospodarczych, szlachta najczęściej nie ulegała żądaniom mieszczan. Prośby mieszczan zostawały najczęściej zapisane w instrukcjach dla posłów, a sam sejmik tylko niekiedy decydował się na podjęcie niekorzystnych dla Żydów decyzji. Przykładem reakcji sejmiku na skargę mieszczan może być uchwała z 1699 r., kiedy pod naciskiem mieszczan lwowskich sejmik czasowo nakazał Żydom prowadzenia handlu tylko na określonych ulicach; A. Prochaska, *Sejmik wiszeński wobec Żydów*, Przewodnik Naukowy i Literacki 46(48) (1920), s. 756–757.

¹⁰³ AS 1696–1732, s. 341.

¹⁰⁴ Dokładny opis sytuacji Becala i reakcji sejmików polskich na jego działalność zob.: A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów*, s. 79–88.

¹⁰⁵ *Polski słownik judaistyczny*, hasło: Becal (Becalel) Jakub [ben Natan] z Żółkwi, [https://www.jhi.pl/psj/Becal_\(Becalel\)_Jakub_ben_Natan_z_Zolkwi](https://www.jhi.pl/psj/Becal_(Becalel)_Jakub_ben_Natan_z_Zolkwi) [dostęp: 26 X 2019].

¹⁰⁶ AS 1676–1695.

¹⁰⁷ Tamże, s. 572.

sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego Andrzeja Skórczewskiego w sprawie Żydów z 10 VI 1716 r. Marszałek wziął pod swoją opiekę wielkopolskich Żydów i zagwarantował im bezpieczeństwo. Zwracał także uwagę na, jego zdaniem, zbyt duże ich obciążenie w sprawach podatkowych.

Ponieważ Żydzi województw poznańskiego i kaliskiego wielkimi podatkami są inonerowani przez asygnacje j.w. ichm. panów marszałków, które już raz wypłaciwszy, drugi raz płacić muszą, tedy pomienionych Żydów in genere z miast i miasteczek biorąc w swoją protekcją, że *in vim* wypraw swoich muzykę wojskową już stawili i *actu ipso* oddali do mnie, dlaczego jako ichm. panów rotmistrzów województw naszych obliguję, aby w żadnym mieście i miasteczku do Żydów pretensyi sobie jakiegokolwiek nie rościeli *ratione* wypraw, ponieważ już *satisfacti*. Tak i ichm. panom wojskowym *utriusque authoramenti* zalecam i obliguję, aby Żydzi w naszych województwach agrawacy *quovis praetextu* żadnej od nichże nie mieli¹⁰⁸.

Andrzej Skórczewski wspominał także o konieczności zapewnienia bezpieczeństwa na drogach w swoim uniwersale z 7 VIII 1716 r., kiedy to ponownie zapewnił, że ochrona powinna dotyczyć nie tylko chrześcijańskich kupców, ale także Żydów¹⁰⁹.

Ważny dla ludności żydowskiej mógł być także wspomniany już nakaz dla Bogusława Tomickiego, który zobowiązany został do udzielenia Żydom pomocy¹¹⁰. Ludność żydowska została wymieniona też w instrukcji dla posłów, kierowanej do Augusta II. Szlachta wielkopolska, opisując szkody wyrządzone przez wojsko, wspominała, że krzywd doznali także wielkopolscy Żydzi¹¹¹. Innym przykładem ochrony jest kwestia sprawy między miastem Poznaniem a poznańskimi Żydami. Szlachta zdecydowała o konieczności napisania listu do komisarzy królewskich:

Tudzież list do ichm. panów komisarzy od J.K.M. naznaczonych na komisją między miastem Poznaniem J.K.M. i Żydami, upraszając, aby osobliwą mieli animadwersją *in conservatione* Żydów tamecznych, respektem, że siła ichm. fortun swoich konkredytowało na synagogę poznańską, aby *ex aliqua decisione* na fortunach swoich *creditores* nie szwankowali¹¹².

¹⁰⁸ AS 1696–1732, s. 829–830.

¹⁰⁹ Tamże, s. 838.

¹¹⁰ Tamże, s. 487.

¹¹¹ Tamże, s. 744.

¹¹² Tamże, s. 763.

Widać tu wyraźne potwierdzenie licznych związków finansowych wielkopolskiej szlachty z zamożnymi Żydami.

Pomimo znajdowanych w materiale przykładów ochrony Żydów z województw poznańskiego i kaliskiego, w manifestacji posłów wielkopolskich przeciwko konstytucjom sejmu koronacyjnego z 1676 r. szlachta wystąpiła przeciwko konstytucji o ochronie Żydów krakowskich¹¹³. Podobnie w instrukcji poselskiej proszono o anulowanie wszystkich bezprawnie przyznanych Żydom przywilejów¹¹⁴.

Jak już wspomniano, w trakcie trwania obrad sejmik stawał się miejscem ścierania różnych poglądów¹¹⁵. Władcy, biskupi, ministrowie prezentowali swoje postulaty odnośnie do ludności żydowskiej w instrukcjach, uniwersałach i korespondencji. Objęte badaniem instrukcje królewskie pozwalają wysunąć wnioski, że władcy zdawali sobie sprawę ze znaczenia Żydów dla rozwoju handlu, a co za tym idzie także dla polepszania się sytuacji ośrodków miejskich. Z tego powodu zdecydowano się często na potwierdzanie dawnych praw Żydów koronnych¹¹⁶. Było tak również i w Wielkopolsce, gdzie na przykład w 1678 r. zrównano prawa Żydów kaliskich z poznańskimi¹¹⁷. Władcy odnosili się do ludności żydowskiej przede wszystkim w sprawach podatkowych i gospodarczych. Zarówno Michał Korybut Wiśniowiecki, jak i Jan III Sobieski w swoich instrukcjach wspominali o problemach Żydów, przy czym Michał Wiśniowiecki wyraźnie otoczył ich swoją opieką i jako jedyny poświęcił cały uniwersał ich ochronie.

W większości wypadków polityka władców nie miała jednak znaczącego przełożenia na stanowisko sejmiku. Wyjątek stanowi omówiona sprawa Jakuba Becala. Na

¹¹³ VL, t. 5, s. 192, AS 1676–1695, s. 36

¹¹⁴ AS 1696–1732, s. 29, 33.

¹¹⁵ Należy zaznaczyć, że w przypadku sejmiku wielkopolskiego w materiale źródłowym nie odnaleziono zapisów świadczących o zamieszkach antyżydowskich w trakcie trwania sejmiku. Tumulty antyżydowskie występowały licznie podczas trwania obrad sejmiku sandomierskiego w Opatowie, m.in. w 1713 i 1733 r. W walkach ucierpiały obydwie strony konfliktu. Ludność żydowska w Opatowie przed rozpoczęciem obrad dostarczała szlachcie pieniądze w zamian za zapewnienie bezpieczeństwa. Do zamieszek doszło także na sejmiku województwa braclawskiego w Winnicy w 1720 r., a w 1715 r. szlachta łęczycka opowiedziała się przeciwko wystąpieniom antyżydowskim ze względu na to, że w zamieszkach poniósł śmierć szlachcic z województwa sieradzkiego; J. Krupa, *Żydzi w Rzeczypospolitej w czasach Augusta II (1697–1733)*, Kraków 2009, s. 180–185. O pogromach żydowskich we Lwowie wspomina też L. Allerhand, *Żydzi Lwowa. Opowieść*, Kraków–Warszawa 2010, s. 35.

¹¹⁶ VL, t. 5, s. 239.

¹¹⁷ Tamże, s. 277.

uwagę zasługuje także to, że władcy z dynastii Wettynów praktycznie nie przejawiali zainteresowania sytuacją Żydów w dokumentach kierowanych na sejmiki, wspominając o nich jedynie niekiedy w kwestiach skarbowych.

Najwięcej negatywnych opinii na temat ludności żydowskiej można odnaleźć w kierowanej do sejmiku korespondencji. Ataki na ludność żydowską zdarzały się czasem ze strony duchowieństwa, które próbowało niekiedy wywierać nacisk na obradującą szlachtę wielkopolską i doprowadzić do pogorszenia sytuacji Żydów, a nawet do ich wygnania z Rzeczypospolitej. Mimo odnajdywanej w listach narracji mającej sugerować, że istnieje poważny konflikt natury religijnej pomiędzy wyznawcami religii możeszowej a chrześcijanami, brak reakcji szlachty wielkopolskiej na te postulaty może świadczyć inaczej. Z przebadanego materiału wynika, że próby proponowania ostrych rozwiązań przez duchownych zdarzały się rzadko i ostatecznie kończyły się niepowodzeniem. W rzeczywistości można zgodzić się z tezą A. Kaźmierczyka, że duchowni w większości wypadków godzili się z obecnością Żydów w Rzeczypospolitej i zazwyczaj nie pragnęli im zaszkodzić¹¹⁸. Podobnie o relacjach duchowieństwa z Żydami pisał także A. Link-Lenczowski wspominając, że Kościół z jednej strony zalecał, aby chrześcijanie nie utrzymywali kontaktów z Żydami, z drugiej jednak zakazywał kaznodziejom namawiania ludności do przeprowadzania ataków na ludność żydowską¹¹⁹.

Sejmik wielkopolski nie odnosił się w ogóle w badanym okresie w laudach i instrukcjach do kwestii religijności żydowskiej. Nie zdecydowano się także na reakcję na wysuwane przez duchownych zarzuty, co zdarzało się na sejmikach innych ziem. Np. w 1650 r. sejmik ziemi bielskiej musiał odnieść się do zarzucania Żydom mordu rytualnego, w 1664 r. sejmik opatowski żądał kary dla Żydów za obrazę Matki Boskiej. W 1670 r. szlachta kujawska chciała usunięcia Żydów za bluźnierstwo przeciwko hostii, podobne sprawy dotyczyły także ziemi zakroczymskiej (1672) i ciechanowskiej (1675)¹²⁰. Podobnie w materiale źródłowym nie występują informacje o przestępcach żydowskich, mimo że z badań M. Cieśli wynika, iż w niektórych miastach występował problem z przestępstwami popełnianymi przez ludność żydowską¹²¹.

¹¹⁸ A. Kaźmierczyk, *Polscy biskupi wobec Żydów w XVIII wieku*, [w:] *Rzeczpospolita wielu wyznań*, red. A. Kaźmierczyk, A. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, Kraków 2004, s. 352.

¹¹⁹ A. Link-Lenczowski, *Żydzi w Rzeczypospolitej – między Wschodem a Zachodem*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 396.

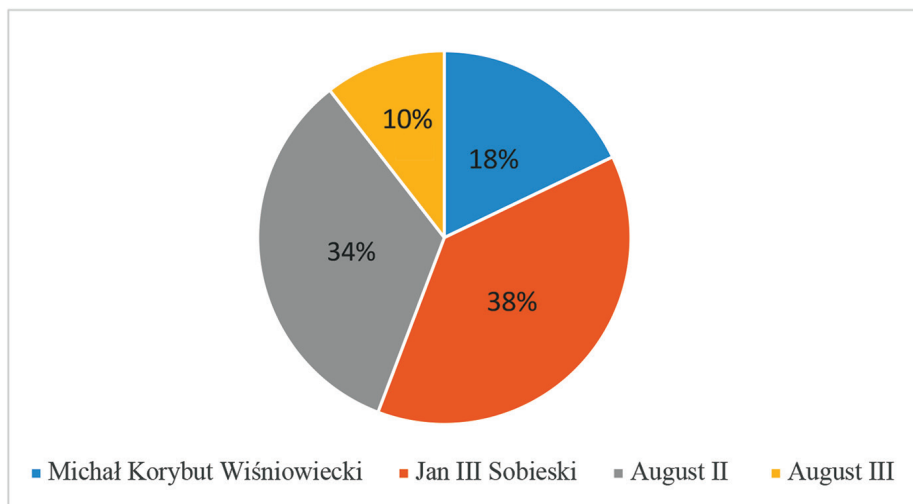
¹²⁰ Zob. A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, s. 68–73.

¹²¹ M. Cieśla, *Żydowscy przestępcy w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Spółeczeństwo staropol-*

Ludność żydowska pojawia się najczęściej w badanym materiale za czasów panowania Jana III Sobieskiego. Protekcja tego władcy przysporzyła Żydom wielu przeciwników, jednak warto pamiętać, że w ogniu krytyki szlacheckiej znalazła się przede wszystkim żydowska elita finansowa, ściśle związana z dworem królewskim, mająca wpływ na finanse państwa. Pomimo oskarżeń najważniejszych Żydów w państwie o działanie na szkodę skarbu ogół ludności żydowskiej w Wielkopolsce nie ucierpiał.

Zdecydowana większość spraw dotyczących Żydów ściśle wiąże się ze sprawami podatkowymi, dlatego ogólna liczba spraw związanych z ludnością żydowską zmniejsza się po 1717 r. Ma to związek bez wątpienia z ograniczeniem kompetencji sejmikowych na mocy uchwał Sejmu Niemego, ale i z trwającą właśnie wielką wojną północną, kiedy działalność sejmiku została mocno ograniczona¹²². Za szczególnie można uznać czasy panowania Augusta III, kiedy to odnaleźć można niewielką liczbę wzmianek o ludności żydowskiej (zaledwie 10 zapisów). Dodatkowo wszystkie występujące zapisy dotyczą spraw o charakterze podatkowym lub kwestii mieszania się Żydów w administrację celną.

Wykres 3. Procentowy podział spraw w czasach panowania poszczególnych władców

Źródło: Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1668–1763.

skie. *Seria nowa*, red. A. Karpiński i in., t. 2: *Spółeczeństwo a przestępczość*, Warszawa 2009, s. 239–258.

¹²² Podobny spadek liczby spraw można zauważyć podczas badania polityki sejmiku wobec miast i mieszczaństwa.

Podsumowując, szlachta województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1668–1763 zajmowała się w czasie obrad sejmikowych problematyką związaną z ludnością żydowską, choć statystycznie kwestie te, jak już wyżej wspomniano, nie zajmowały uwagi zbyt często. W większości decyzje i stanowisko szlachty dotyczyły spraw o charakterze skarbowym. Z jednej strony nie da się pominąć kwestii dodatkowych obciążeń finansowych, z drugiej jednak wydaje się, że rzeczywiste obciążenie poszczególnych członków społeczności żydowskiej nie różniło się znacząco od opłat uiszczanych przez chrześcijan, a wszelkie nadzwyczajne podatki zwykle obciążały równo wszystkie grupy.

Nie brakuje także przykładów pokazujących, że ludność żydowska mogła liczyć na ochronę i pomoc ze strony szlachty wielkopolskiej. Nakaz dla Bogusława Tomickiego¹²³ czy uniwersał Andrzeja Skórczewskiego¹²⁴ są realnymi dowodami na to, że obradująca w Środzie szlachta interesowała się losem zamieszkujących Wielkopolskę Żydów.

Wydaje się, że przez cały badany okres stosunki szlachecko-żydowskie można określić jako neutralne, chociaż należy zaznaczyć, że szlachta zdawała sobie sprawę ze znaczenia ludności żydowskiej zwłaszcza w kwestiach gospodarczych i starała się w miarę możliwości chronić Żydów, szczególnie tych zamieszkujących duże ośrodki miejskie i mających wpływ na ich rozwój¹²⁵.

W literaturze pojawiają się odmienne opinie. Zwłaszcza w pracy Adama Kaźmierczyka stosunek szlachty polskiej do Żydów określany jest jako negatywny¹²⁶. Podobnie wspomniany już badacz, Andrzej Król, oceniał stosunek szlachty ziemi lwowskiej, przemyskiej i sanockiej do ludności żydowskiej jako zdecydowanie negatywny¹²⁷. W wypadku Wielkopolski, w świetle przebadanego materiału obejmującego niemal stulecie (na przełomie XVII i XVIII w.), nie możemy w żadnym razie mówić o praktyce atakowania Żydów czy znaczącego negatywnego oddziaływania szlachty na ich życie. Oczywiście jest, że najczęściej ogół szlachty wielkopolskiej miał na celu przede wszystkim ochronę własnych interesów, jednak trudno też dopatrywać się w jej działaniach wyniszczającej polityki względem jakiegokolwiek innej grupy. Należy zauwa-

¹²³ AS 1696–1732, s. 487.

¹²⁴ Tamże, s. 829–830.

¹²⁵ W połowie XVII w. Żydzi wykonywali ponad 50 zawodów rzemieślniczych, zajmowali się handlem oraz organizacją kredytów. Ich znaczenie dla rozwoju gospodarczego często przysparzało im poparcia szlachty i starostów miejskich, *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, red. M. Fuks i in., Warszawa 1982, s. 12–13.

¹²⁶ A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*.

¹²⁷ A. Król, *Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej*, s. 245–254.

żyć, że sytuacja sejmiku wielkopolskiego pozostaje specyficzna. Henryk Suchojad w swoim artykule o stosunku sejmiku małopolskiego zaznaczał, że Wielkopolskę zamieszkiwało mniej Żydów niż inne regiony kraju. Teza ta znajduje potwierdzenie w wielu innych przytoczonych pracach, wskazując na to, że Żydzi w dużej liczbie osiedlali się raczej na wschodzie kraju. Analizując materiał sejmikowy, można zgodzić się z twierdzeniem Daniela Tolleta, że to właśnie liczba zamieszkujących dany obszar Żydów ma wpływ na stosunek chrześcijan do ludności żydowskiej¹²⁸.

Dodatkowo miasta w województwach poznańskim i kaliskim były na ogół stosunkowo silne i mniej odczuwały konkurencję ze strony ludności żydowskiej¹²⁹. W XVII i XVIII w. Wielkopolska wciąż rozwijała się gospodarczo, zniszczenia wojenne z XVII w. dotknęły tereny województw poznańskiego i kaliskiego w mniejszym stopniu niż pozostałe części kraju. Wciąż zakładano nowe miasta. Stosunkowo duża liczba miast zajmowała się sukiennictwem, a Żydzi zajmujący się handlem, mogli organizować wymianę i eksport towarów na rynki pozakrajowe¹³⁰. Mogło doprowadzić to do mniejszego nacisku ze strony mieszczan na szlachtę, ze względu na to, że mieszczenie w mniejszym stopniu postrzegali ludność żydowską jako konkurencję.

Na relacje z Żydami wpływ miała także opisana specyfika Wielkopolski. Istniały liczne, stosunkowo silne gospodarczo miasta. Zupełnie inna była struktura własnościowa szlachty wielkopolskiej, która zwykle nie posiadała tak rozległego majątku ziemskiego jak magnaci na wschodzie kraju. Według Jerzego Topolskiego w Wielkopolsce szlachta zwykle sama zajmowała się gospodarowaniem, przez co rozumiała rynek i zachodzące na nim procesy. Świadomość sposobu funkcjonowania handlu sprawiała, że szlachta wielkopolska była bardziej świadoma znaczenia ludności żydowskiej dla kondycji gospodarczej regionu¹³¹. Możliwe, że także z tych powodów stosunek szlachty wielkopolskiej do Żydów był przychylniejszy niż w innych rejonach kraju. Potwierdzenie tej tezy wymaga jednak szczegółowych badań nad materiałem sejmikowym wszystkich ziem, które na razie ze względu na ogrom i rozproszenie tych źródeł pozostają trudne do przeprowadzenia.

¹²⁸ D. Tollet, *Ludność żydowska i prawa gmin*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, s. 17.

¹²⁹ H. Suchojad, *Z problematyki stosunku sejmików małopolskich do ludności żydowskiej*, s. 110–112.

¹³⁰ J. Topolski, *Uwagi o strukturze gospodarczo-społecznej Wielkopolski w XVIII wieku, czyli dlaczego na jej terenie nie było żydowskich karczmarzy*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, s. 71–82.

¹³¹ Tamże.

Nadesłany: 31 V 2021

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 23 III 2022

Zaakceptowany: 30 III 2022

Kamila Bulińska

Szkoła Doktorska Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: kamila.bulinska95@gmail.com

Résumé

Relations between the Wielkopolska nobility and the Jews in the light of records of the sejmiks of Poznań and Kalisz provinces from 1668–1763

The article is an attempt to define the relationship between the nobility of Great Poland and the Jews on the basis of the issued local parliaments records of the Poznań and Kalisz voivodeships in the years 1668-1763. So far, the literature on the history of Jews does not contain many in-depth studies dedicated to politics of the nobility conducted from the local parliaments perspective. In this following study, all the records concerning the Jewish population found in the analyzed source material have been used and classified. The analysis covers mainly the position of the Great Poland nobility shown in local parliaments lauds and instructions for parliamentary deputies, as well as opinions about the Jewish population from external materials (such as royal instructions and correspondence). The basic conclusion drawn from the research may be the fact that, unlike other territories of Poland, the attitude of the nobility of Great Poland towards Jews can be described as neutral. It should be noted that the nobility was aware of the importance of the Jewish population, especially in economic life, and tried to protect Jews as much as possible, especially those living in large urban centers and influencing their development.

Bibliografia

Źródła

Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego, t. 1: 1572–1632, wyd. W. Dworzaczek, vol. 1: 1572–1616, Poznań 1957, vol. 2: 1616–1632, Poznań 1961.

Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1668–1675, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Poznań 2018

- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1676–1695*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Poznań 2018. *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008.
- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763*, wyd. M. Zwierzykowski, Warszawa 2015.
- Liczba głów żydowskich w Koronie z taryfy roku 1765*, wyd. J. Kleczyński, F. Kluczycki, Kraków 1898
- Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich dawnego województwa krakowskiego z lat 1674–1696*, t. 1: *Lata 1674–1683*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 1995; t. 2: *Lata 1684–1696*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 2009
- Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich*, oprac. H. Gmiterek, t. I: 1697–1733, Lublin 2001; t. II: 1669–1697, Lublin 2003; t. III: 1633–1669, Lublin 2006; t. IV: 1587–1632, Lublin 2014
- Schorr M., *Żydzi w Przemysłu do końca XVIII. wieku. Opracowanie i wydawnictwo materiału archiwalnego*, Lwów 1903
- Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006
- Volumina legum*, t. V, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860
- Żydzi polscy 1648–1772. Źródła*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 2001.

Opracowania

- Allerhand L., *Żydzi Lwowa. Opowieść*, Kraków–Warszawa 2010
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1976
- Bednaruk W., *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764–1794)*, Lublin 2011
- Bokajło W., *Projekt włączenia Żydów do społeczeństwa obywatelskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, [w:] *W kręgu historii i politologii. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Dąbrowskiemu*, red. K. Dziubek, Wrocław 2002, s. 81–92
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986
- Brańczyk M., *Hugo Kollątaj wobec kwestii żydowskiej w okresie Sejmu Czteroletniego*, [w:] *Cztery lata nadziei. 200. Rocznica Sejmu Wielkiego*, red. H. Kocój, Katowice 1988
- Chodyła Z., *Nowy szacunek zaludnienia Wielkopolski i wskaźników jego struktury u schyłku XVIII wieku*, [w:] *Przemiany demograficzne Europy środkowej w czasach*

- nowożytnych, *Zielonogórskie spotkania z demografią I*, red. H. Kurowska, Zielona Góra 2001, s. 87–129
- Chodyła Z., *Osadnictwo i zaludnienie powiatu konińskiego w latach 1789–1791*, *Rocznik Koniński* 19 (2015), s. 7–97
- Chodyła Z., *Spis majątku ruchomego i nieruchomego oraz długów Żydów poznańskich z lat 1786 i 1792*, *Kronika Miasta Poznania* 1 (2009), s. 7–24
- Cieśla M., *Żydowscy przestępcy w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa*, red. A. Karpiński i in., t. 2: *Spółeczeństwo a przestępczość*, Warszawa 2009, s. 239–258
- Cieśla M., *Żydzi a Rzeczpospolita*, [w:] *MY I ONI. Spółeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016, s. 259–285.
- Dzieje Wielkopolski*, t. I: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969
- Geremek B., *Żydzi w spółeczeństwie chrześcijańskim – od segregacji do ekskluzji*, [w:] *Tegoż, O średniowieczu*, Warszawa 2012, s. 238–287
- Guldon Z., *Ludność żydowska w miastach małopolskich w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia spółecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 85–98
- Guldon Z., *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym*, *Czasy Nowożytne* 4 (1998), s. 23–36.
- Guldon Z., *Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XVI–XVIII wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (1986), nr 2, s. 249–263
- Guldon Z., *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku: studia i materiały*, Kielce 1990.
- Guldon Z., Wijaczka J., *Ludność żydowska w Wielkopolsce w 2. połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995
- Guldon Z., Wijaczka J., *Osadnictwo żydowskie w województwie poznańskim i kaliskim w XVI–XVII wieku*, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* (1992), nr 2–3
- Guldon Z., Wijaczka J., *Żydzi wśród chrześcijan w miastach wielkopolskich w okresie przedrozbiorowym*, *Nasza Przeszołość* 79 (1993)
- Hundert G.D., *Żydzi w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. Genealogia nowoczesności*, Warszawa 2007
- Kaźmierczyk A., *Polscy biskupi wobec Żydów w XVIII wieku*, [w:] *Rzeczpospolita wielu wyznań*, red. A. Kaźmierczyk, A.K. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, Kraków 2004
- Kaźmierczyk A., *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994

- Każmierczyk A., *Sprawa Jakuba Becala, żydowskiego faktora Jana III Sobieskiego w końcu XVII wieku*, *Studia Historyczne* 35 (1992), nr 2, s. 155–171
- Każmierczyk A., *Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 2002
- Kędełski M., *Ludność ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, *Rocznik Leszczyński* 8 (1987), s. 57–76
- Kędełski M., *Stan i struktura wyznaniowa ludności powiatu kościańskiego w drugiej połowie XVII wieku*, *Rocznik Leszczyński* 9 (1989), s. 43–61
- Kołodziej R., Zwierzykowski M., *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2012
- Kozyński R., *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin 2006
- Kozyński R., *Żydzi w dokumentach sejmiku ziemi chełmskiej w drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku*, *Rocznik Chełmski*, 9 (2003), s. 365–381
- Król A., *Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w Sądowej Wiszni za panowania Wazów (1587–1668)*, Przemysł 2018
- Krupa J., *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej za panowania Augusta II wobec problemów zatrudniania przez Żydów czeladzi chrześcijańskiej (1697–1733)*, *Studia Judaica* 2 (1999), nr 1, s. 11–23
- Krupa J., *Żydzi w Rzeczypospolitej w czasach Augusta II (1697–1733)*, Kraków 2009
- Kulejewska-Topolska Z., *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964
- Leszczyński A., *Ekspensy kahału opatowskiego na sejmiki szlacheckie województwa sandomierskiego w 1752 r.*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 38 (1986), s. 185–197
- Leszczyński A., *Sejm Żydów Koronnych 1623–1764*, Warszawa 1994.
- Link-Lenczowski A.K., *Ludność żydowska w świetle uchwał sejmikowych XVI–XVIII w.*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, red. A.K. Link-Lenczowski, Wrocław 1991, s. 154–161.
- Link-Lenczowski A., *Żydzi w Rzeczypospolitej – między Wschodem a Zachodem*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 395–400
- Mahler R., *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, *Przeszłość Demograficzna Polski* 1 (1967), s. 132–154
- Michałowska-Mycielska A., *Między demokracją a oligarchią. Władze gmin żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu (od połowy XVII do końca XVIII wieku)*, Warszawa 2000

- Michałowska-Mycielska A., *Sejm Żydów litewskich (1623–1764)*, Warszawa 2014
- Muszyńska J., *Dyspartyment pogłównego żydowskiego w Koronie w 1717 roku*, *Czasy Nowożytnie* 5 (1998), s. 119–131
- Pawiński A., *Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich*, Warszawa 1978.
- Polski słownik judaistyczny*, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski [dostęp on-line]
- Prochaska A., *Sejmik wiszeński wobec Żydów*, *Przewodnik Naukowy i Literacki* 46(48) (1920), s. 755–768
- Rybarski R., *Skarb i pieniądź za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939
- Schiper I., *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.
- Sempołowska S., *Żydzi w Polsce*, Warszawa 1906
- Suchojad H., *Z problematyki stosunku sejmików małopolskich do ludności żydowskiej w drugiej połowie XVII w.*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, *Przemyśl* 1991, s. 99–112
- Suproniuk J., *Żydzi w miastach wielkopolskich*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, red. H. Rutkowski, M. Słoń, t. 4: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, cz. II: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2017, s. 150–176
- Tollet D., *Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów*, Warszawa 1999
- Tollet D., *Ludność żydowska i prawa gmin*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1999, s. 9–17
- Topolski J., *Uwagi o strukturze gospodarczo-społecznej Wielkopolski w XVIII wieku, czyli dlaczego na jej terenie nie było żydowskich karczmarzy*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1999, s. 71–82
- Trawicka Z., *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*, Kielce 1985
- Ujma M., *Sejmik lubelski 1572–1696*, Warszawa 2003
- Włodarczyk J., *Sejmiki łęczyckie*, Łódź 1973
- Zarubin P., *Żydzi w świetle akt sejmiku brzesko-litewskiego na podstawie wybranych przykładów z 2. poł. XVII w. i czasów saskich*, *Kwartalnik Historii Żydów* 6 (2006), nr 3, s. 327–340
- Zwierzykowski M., *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII i XVIII w.*, Poznań 2003
- Zwierzykowski M., *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań 2010

Zwierzykowski M., *Szlachcic w osiemnastowiecznym Poznaniu. Uwarunkowania obecności wielkopolskiej szlachty w obrębie miasta*, Kronika Miasta Poznania, 1 (2018), s. 80–104

Żydzi polscy. Dzieje i kultura, red. M. Fuks, Warszawa 1982

Żydzi w Polsce: dzieje i kultura. Leksykon, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001